

بررسی وضعیت مهاجران خارجی در ایران
بر مبنای داده‌های سرشماری ۱۳۸۵

مجری طرح
رسول صادقی

گروه پژوهشی آمارهای اقتصادی
پژوهشکده‌ی آمار
پائیز ۱۳۸۷

به نام خداوند جان و خرد

پیش گفتار

سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن یکی از عمده‌ترین راه‌های شناخت کشورها از ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی برای برنامه‌ریزی، نظارت و ارزیابی خدمات و فعالیت‌های ملی و منطقه‌ای است. امروزه در اغلب کشورها سرشماری‌های نفوس به فاصله‌ی ۵ یا ۱۰ سال یک بار به مرحله‌ی اجرا در می‌آید. در جمهوری اسلامی ایران نیز سرشماری عمومی نفوس و مسکن مطابق ماده‌ی ۴ قانون مرکز آمار ایران، هر ده سال یک بار با فرمان رئیس جمهوری اجرا می‌شود. این سرشماری در سال‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ منطبق با جدیدترین روش‌های علمی به مرحله اجرا درآمده است.

از آنجایی که در این سرشماری‌ها، جمعیت به‌عنوان محور و هدف توسعه، از ابعاد مختلف مورد توجه قرار می‌گیرد و اطلاعات به تفصیل گردآوری می‌شود، لذا از منابع بسیار غنی در شناخت ویژگی‌های جمعیتی کشور محسوب می‌شوند.

اگرچه داده‌های خام سرشماری فی‌نفسه نمادهای گویایی از خصیصه‌های مختلف جمعیت یک جامعه‌اند، اما ارزش واقعی آن‌ها زمانی پدیدار می‌شود که توسط اهل فن با رویکرد به پیوندهای متقابل پدیده‌ها تحلیل و تفسیر شوند. به منظور حصول به این گونه تحلیل‌ها، پژوهشکده‌ی آمار برای اولین بار با کمک پژوهشگران و صاحب‌نظران اجتماعی، اقتصادی و آماری اقدام به انجام طرح‌های پژوهشی

در ابعاد گسترده در زمینه تحلیل ویژگی‌های جمعیتی (اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی)، مسکن، امکانات و تسهیلات، مهاجرت (داخلی، خارجی) نموده است.

مجموعه حاضر یکی از طرح‌های انجام شده در زمینه تحلیل نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ می‌باشد که امید است پاسخگوی بخشی از نیاز کاربران باشد.

گروه پژوهشی آمارهای اقتصادی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
	فصل اول: طرح مسئله و پیشینه تحقیق
۳	(۱-۱) بیان مسئله
۵	(۱-۲) اهمیت و ضرورت تحقیق
۸	(۱-۳) اهداف تحقیق
۹	(۱-۴) روش‌شناسی تحقیق
	فصل دوم: زمینه‌های نظری و تجربی تحقیق
۱۳	(۲-۱) رویکردهای نظری تبیین‌کننده فرایند مهاجرتی
۱۴	(۲-۱-۱) رویکرد اقتصادی مهاجرت
۱۷	(۲-۱-۲) رویکرد تاریخی - ساختاری مهاجرت
۲۰	(۲-۱-۳) رویکرد نهادی - سیاسی مهاجرت
۲۱	(۲-۱-۴) رویکرد نظام‌های مهاجرت
۲۵	(۲-۲) رویکردهای نظری مرتبط با وضعیت مهاجران در جامعه مقصد
۲۵	(۲-۲-۱) تئوری کلاسیک همانندشدن
۲۷	(۲-۲-۲) تئوری تکثرگرایی فرهنگی
۲۸	(۲-۲-۳) تئوری همانندی بخشی
۳۰	(۲-۳) ادبیات تحقیق (سابقه‌ی علمی مسئله)
	فصل سوم: زمینه‌های نظری و تجربی تحقیق
۳۳	(۳-۱) ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مهاجران خارجی در ایران
۳۳	(۳-۱-۱) مهاجران خارجی در ایران؛ حجم و اندازه
۳۹	(۳-۱-۲) ترکیب جنسی مهاجران خارجی در ایران
۴۸	(۳-۱-۳) ساختار سنی مهاجران خارجی در ایران
۶۰	(۳-۱-۴) توزیع و پراکندگی مهاجران خارجی در ایران

۷۸	..... الگوهای مهاجرتی اتباع خارجی در ایران (۳-۱-۵)
۸۶	..... رفتار باروری مهاجران خارجی در ایران (۳-۱-۶)
۸۹	..... ویژگی‌های اجتماعی مهاجران خارجی در ایران (۳-۲)
۸۹	..... وضعیت سواد و تحصیلات مهاجران خارجی در ایران (۳-۲-۱)
۹۶	..... وضعیت ازدواج و زناشویی ..... (۳-۲-۲)
۱۰۲	..... تعلق دینی / مذهبی مهاجران خارجی در ایران (۳-۲-۳)
۱۰۳	..... معلولیت و ناتوانی ..... (۳-۲-۴)
۱۰۵	..... ویژگی‌های اقتصادی مهاجران خارجی در ایران (۳-۳)
۱۰۵	..... نسبت وابستگی جمعیت مهاجر خارجی ..... (۳-۳-۱)
۱۰۶	..... میزان فعالیت اقتصادی مهاجران خارجی ..... (۳-۳-۲)
۱۰۸	..... میزان‌های اشتغال و بیکاری مهاجران خارجی ..... (۳-۳-۳)
۱۱۰	..... گروه‌های عمده فعالیت ..... (۳-۳-۴)
۱۱۲	..... وضع شغلی ..... (۳-۳-۵)
۱۱۳	..... گروه‌های عمده شغلی ..... (۳-۳-۶)
۱۱۶	..... وضعیت مسکن و شاخص‌های آن در میان مهاجران خارجی در ایران (۳-۴)
۱۱۶	..... نوع و بعد خانوار ..... (۳-۴-۱)
۱۱۸	..... نوع محل سکونت خانوار ..... (۳-۴-۲)
۱۱۹	..... تراکم خانوار در واحد مسکونی معمولی ..... (۳-۴-۳)
۱۲۰	..... تعداد اتاق در واحد مسکونی معمولی ..... (۳-۴-۴)
۱۲۱	..... تعداد اتاق در اختیار خانوار ..... (۳-۴-۵)
۱۲۱	..... نحوه تصرف محل سکونت خانوار ..... (۳-۴-۶)
۱۲۴	..... مشخصه‌های واحد مسکونی ..... (۳-۴-۷)
۱۲۶	..... میزان رفاه سکونتی خانوارها ..... (۳-۴-۸)

فصل چهارم: خلاصه، نتیجه‌گیری و پیشنهادات

۱۳۱	..... خلاصه و نتیجه‌گیری ..... (۴-۱)
۱۴۷	..... پیشنهادات ..... (۴-۲)
۱۵۰	..... منابع و ماخذ ..... (۴-۳)

مقدمه

مهاجرت پدیده‌ای است که همواره از زمان‌های قدیم تاکنون مورد توجه بوده است. با این حال، در دوران معاصر اشکال و گستره آن تغییرات محسوسی یافته است. در طول قرن بیستم، بویژه در دهه‌های اخیر، مهاجرت‌های خارجی به‌عنوان یک پدیده اجتماعی - جمعیتی مهم، مورد توجه قرار گرفته و مطالعه آن توسط جامعه‌شناسان و جمعیت‌شناسان اهمیت فزاینده‌ای یافته است. اندیشمندان اجتماعی با رویکردی چند رشته‌ای سعی کرده‌اند تا به الگوها، روندها، تعیین‌کننده‌ها و پیامدهای آن پی ببرند. در ابتدا این کار در قالب کارهای تئوریک صورت می‌گرفت، اما بعدها پدیده مهاجرت خارجی بویژه با انجام سرشماری‌ها به‌طور تجربی و میدانی برای پاسخ به پرسش‌هایی درباره مشخصه‌های مهاجران، دلایل و تأثیرات آن مورد کندوکاو قرار گرفت.

ایران نیز یکی از مناطق عمده تمرکز مهاجران و پناهندگان خارجی در چند دهه اخیر بوده است و هنوز هم تعداد قابل توجهی از آن‌ها در این کشور زندگی می‌کنند. به‌طوری که نتایج سرشماری ۱۳۸۵، حضور ۱ میلیون و ۳۰۰ هزار مهاجر و تبعه خارجی را در ایران نشان می‌دهد. حضور این تعداد مهاجر خارجی در ایران همراه با تعداد قابل توجهی مهاجر غیرقانونی دیگر، پیامدهای اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی و سیاسی برای کشور به‌مراه داشته است. با این حال، علی‌رغم تاریخچه طولانی و حجم بالای حرکات مهاجرتی و پناهندگی از کشورهای همسایه به ایران و پیامدهای آن برای جوامع مبدأ، مقصد و حتی خود مهاجران، هنوز مطالعه جامعی در خصوص شناخت ویژگی‌ها و مشخصه‌های اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی مهاجران خارجی در ایران براساس داده‌های سرشماری صورت نگرفته و نتایج سرشماری‌های جمعیتی فقط به ذکر حجم و تعداد مهاجران خارجی در کشور اکتفاء نموده‌اند. بر این اساس، این گزارش تحقیقی با استفاده از تحلیل ثانویه داده‌ها و اطلاعات خام سرشماری ۱۳۸۵ به دنبال پاسخ به این پرسش می‌باشد که وضعیت و ترکیب

جمعیت‌شناختی، اقتصادی و اجتماعی مهاجران خارجی در ایران چگونه است؟ یا به عبارتی آن‌ها از چه ویژگی‌ها و مشخصه‌های اجتماعی - جمعیتی برخوردارند؟

بدین ترتیب، هدف اصلی این تحقیق، مطالعه و بررسی وضعیت مهاجران خارجی در ایران می‌باشد. در این راستا، تحقیق حاضر در سه بخش تهیه شده است. بخش اول، شامل طرح مسئله و پیشینه تحقیق می‌باشد. بخش دوم، به مطالعه و تحلیل ویژگی‌های اقتصادی اجتماعی و جمعیتی مهاجران خارجی در ایران در سطح ملی و استانی با استفاده از داده‌های سرشماری ۱۳۸۵ پرداخته است. بخش سوم نیز به نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادات می‌پردازد.

فصل اول

طرح مسئله و پیشینه تحقیق

۱-۱- بیان مسئله

مهاجرت، فرایندی است پویا که برخاسته از شرایط در حال تغییر اجتماعی است که می‌تواند کل جامعه را هم در مبدأ و هم در مقصد تحت تأثیر قرار دهد. پدیده مهاجرت در میان پدیده‌هایی جمعیت‌شناختی تعیین‌کننده بعد و ساختار جمعیت، بدون شک پیچیده‌ترین می‌باشد. زیرا دو پدیده دیگر، یعنی باروری و مرگ‌ومیر عمدتاً دارای محدوده‌های بیولوژیکی خاصی بوده، به آسانی قابل اندازه‌گیری و از دیدگاه تحلیلی کنترل‌پذیراند. اما مهاجرت چنین نیست و برخلاف تولد و مرگ که یکبار در زندگی فردی و آن هم در زمان و مکان خاصی اتفاق می‌افتد، مهاجرت حداقل مستلزم دو نقطه در هر بعد می‌باشد و ممکن است به کرات در مسیر زندگی^۱ افراد رخ دهد. بنابراین شاید بهتر باشد مهاجرت را به‌عنوان یک فرایند جمعیتی^۲ در نظر گرفت تا واقعه جمعیتی^۳.

مهاجرت و حرکات جمعیتی بین مرزها، اگرچه سابقه‌ی به پهنای تاریخ بشر دارد، اما در نیم قرن اخیر است که حجم و میزان آن گسترش سریعی داشته و مطالعه آن اهمیت فزاینده‌ای یافته است. امروزه مهاجرت بین‌المللی^۴، نقش برجسته و اساسی در پویایی جمعیت، تعادل بازارهای کار، تداوم توسعه و تسریع فرایندهای نوسازی و جهانی‌شدن^۵، پیوند و ارتباطات فرهنگی جوامع مبدأ و مقصد و... ایفاء می‌کند. با توجه به اهمیت مهاجرت بین‌المللی برخی محققان برجسته این حوزه مانند

---

1 . Life Course

2 . Population Process

3 . Population Event

4 . International Migration

5 . Globalization

دیوید کلمن^۱ (۲۰۰۶) به وقوع سومین انتقال جمعیت‌شناختی^۲ و نقش مهاجرت‌های بین‌المللی به‌عنوان موتور این انتقال و تأثیرات آن بر تغییر بافت و ترکیب جمعیتی بویژه در کشورهای اروپایی پرداخته، همچنین استفن کاستلز و مارک میلر^۳ (۲۰۰۳) به ظهور عصر مهاجرت^۴ اشاره داشته و از پدیده‌هایی نظیر جهانی‌شدن مهاجرت، تسریع و شتاب مهاجرت، تفکیک و تمایزپذیری مهاجرت، زنانه شدن مهاجرت و سیاست مهاجرتی به‌عنوان پنج ویژگی اصلی عصر مهاجرت نام برده‌اند.

از این‌رو جریانات مختلف مهاجرت‌های بین‌المللی، به‌عنوان عنصری پویا در بستر جهانی شدن، در حال افزایش است. بر این اساس دولت‌ها و محققان علاقمندی بیشتری به بررسی حجم جریانات مهاجرتی و ارزیابی وضعیت و مسائل اقتصادی و اجتماعی مهاجران پیدا کرده‌اند. علی‌رغم این تمایل فزاینده، هنوز داده و اطلاعات لازم برای چنین ارزیابی‌هایی ناکافی است. یک بخش از عدم یا نقص داده‌ها که در اغلب کشورهای در حال توسعه از جمله ایران وجود دارد، ناشی از فقدان سازمان‌های مسئول مهاجرت یا عدم تعهد و منابع در آن‌ها می‌باشد و بخشی هم به پیچیدگی و دشواری اندازه‌گیری خود پدیده مهاجرت بر می‌گردد.

ایران هر چند در بستر تاریخی خود همواره کشوری در معرض جابجایی‌ها و مهاجرت‌های خارجی بوده، اما در دوران معاصر است که بر ابعاد، اهمیت و پیچیدگی آن افزوده شده است. این کشور در چند دهه اخیر هم خود، مهاجرانی به سایر کشورها فرستاده (جریان مهاجرفرستی از ایران) و هم در معرض جریان مهاجرتی از سایر کشورها به‌ویژه کشورهای همسایه بوده است (جریان مهاجرپذیری به ایران). در حال حاضر، ایران یکی از مناطق عمده تمرکز مهاجران و پناهندگان در جهان محسوب می‌شود و مهاجران خارجی بخشی از بافت جمعیتی این کشور را تشکیل می‌دهند. بطوری که، علی‌رغم جریان بازگشت پناهندگان افغانی و عراقی از ایران به کشورهای خود در سال‌های اخیر، بر اساس نتایج سرشماری ۱۳۸۵ حدود ۱/۳ میلیون مهاجر و تبعه خارجی در ایران بوده و مورد سرشماری قرار گرفته‌اند. حضور بیش از دو سه دهه مهاجران

---

^۱ . David Coleman

^۲ . Third Demographic Transition

^۳ . E. Castles and M. Miller

^۴ . The Age of Migration

خارجی در ایران، پیامدهای اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی و سیاسی هم برای خود مهاجران و هم برای جامعه ایران به همراه داشته است.

با این حال، علی‌رغم تاریخچه طولانی و حجم بالای حرکات مهاجرتی و پناهندگی از کشورهای همسایه به ایران و پیامدهای این حرکات جمعیتی برای افراد مهاجر و جوامع مبدأ و مقصد، هنوز مطالعه جامعی در خصوص شناخت وضعیت و مشخصه‌های اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی مهاجران خارجی به‌ویژه براساس داده‌های سرشماری صورت نگرفته است و تنها در نتایج سرشماری‌ها به ذکر تعداد مهاجران خارجی اکتفاء شده است. بدین ترتیب، این گزارش تحقیقی بر مبنای داده‌ها و اطلاعات خام سرشماری ۱۳۸۵ به دنبال پاسخ به این سؤال می‌باشد که وضعیت و ترکیب جمعیت‌شناختی، اقتصادی و اجتماعی مهاجران خارجی در ایران چگونه است؟ یا به عبارتی آن‌ها از چه ویژگی‌ها و مشخصه‌های اجتماعی - جمعیتی برخوردارند؟

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

مهاجرت، به عنوان یک واقعه تأثیرگذار بر رشد و تغییر جمعیت و نه فقط به خاطر ابعاد فضایی و زمانی که بر آن تأثیر می‌گذارد، مورد توجه قرار می‌گیرد. همچنین مهاجرت انعکاس تغییراتی است که در تار و پود جامعه‌ای که مردم بدان تعلق دارند اتفاق می‌افتد (تغییرات در فرهنگ، شرایط اقتصادی اجتماعی و ساخت‌های سیاسی). از اینروست که میشل^۱ (۱۹۸۵) اظهار می‌دارد، مهاجرت را باید نه فقط به‌عنوان یک پدیده (واقعه یا موقعیتی که درخور مطالعه علمی است)، بلکه به‌عنوان یک فرایند^۲ (واقعه‌ای که اتفاق آن به علت بستر و موقعیتی است که مردم در آن زندگی می‌کنند) مورد توجه قرار گیرد (لوکاس و میر، ۱۳۸۱: ۸-۱۴۷).

مهاجرت بین‌المللی به عنوان پدیده‌ایی عمیق و ریشه‌دار در تاریخ بشری در دوران معاصر ماهیتاً متحول شده است و امروزه از نظر کمی و آماری مهاجران خارجی رقم بی‌نظیری را تشکیل می‌دهند. بطوری‌که «بین سال‌های ۱۹۶۵ و ۲۰۰۰ تعداد مهاجران بین‌المللی دو برابر شده و از ۷۵

---

^۱ . J. C. Mitchell

^۲ . Epiphenomenon

به ۱۵۰ میلیون نفر افزایش یافته است. همچنین براساس برآوردهای سازمان ملل در سال ۲۰۰۲م، ۱۸۵ میلیون نفر در کشوری خارج از کشور محل تولد خود برای حداقل ۱۲ ماه زندگی می‌کنند» (کاستلز و میلر، ۲۰۰۳: ۴). در واقع، حدود سه درصد جمعیت جهان در کشوری زندگی می‌کنند که آن‌جا بدنیا نیامده‌اند (سازمان ملل ۲۰۰۲). علاوه بر این در سال ۲۰۰۰م، ۱۲/۱ میلیون پناهنده در سطح جهان وجود داشته است که در این میان افغانستان (با ۲/۶ میلیون نفر) و عراق (با ۵۷۲ هزار نفر) اولین و دومین کشور پناهنده فرست جهان بوده‌اند و ایران نیز کانون اصلی پناهنده‌پذیری از این دو کشور بوده است. در این زمینه، فیلیپ و جونس^۱ (۲۰۰۲) بر اساس برآوردهای خود نشان داده‌اند که ایران در سال ۲۰۰۰م به تنهایی با داشتن ۱/۵ میلیون پناهنده افغانی در کشور خود، به عنوان بزرگ‌ترین کشور پناهنده‌پذیر جهان محسوب می‌شده است.

ناپایداری سیاسی، عدم امنیت، تضادهای قومی، فقر و فشارهای اقتصادی موجب شکل‌گیری روندها و الگوهای مهاجرت از کشورهای همسایه به ایران شده است و در نتیجه ایران مهم‌ترین کشور جهان به جهت پذیرش پناهنده تا همین سال‌های اخیر بوده است. البته «سیاست پناهندگی ایران در طول دهه ۱۹۹۰ از سیاست پذیرش و ادغام به سیاست مداخله فعال برای جلوگیری از جریان‌های مهاجرتی یا حفظ آن‌ها در مرزها و در مورد پناهندگان افغانی سیاست بازگشت تغییر یافته است. تحمیل هزینه‌های سنگین پناهندگان برای ایران نقش عمده‌ایی در این تغییر سیاست داشته است» (کاستلز و میلر، ۲۰۰۳: ۱۳۷). بر این اساس با توجه به وجود شرایط بازگشت پناهندگان در سال‌های اخیر، در حال حاضر مقوله‌ی تحت عنوان پناهنده و آواره در ایران نداریم و می‌توانیم همه را به‌عنوان مهاجر در نظر بگیریم (در گفتمان سیاستی و دولتی نیز این ادعا وجود دارد)^۲.

---

^۱ . M. Philip and W. Jonas

^۲ زیرا اساساً پناهنده به شخصی اطلاق می‌گردد که به علت ترس موجه از اینکه به دلایل مربوط به نژاد یا مذهب، ملیت یا عضویت در بعضی گروه‌های اجتماعی با داشتن عقاید سیاسی تحت شکنجه قرار گیرد و در خارج از کشور محل سکونت خود بسر می‌برد و نمی‌تواند یا به علت ترس مذکور نمی‌خواهد خود را تحت حمایت آن کشور قرار دهد و همچنین آواره فردی است که بدلیل وقوع جنگ داخلی یا بین‌المللی، بدون تشریفات قانونی، کشور متبوع خود را ترک و یا وادار به ترک آن گردد اما نمی‌تواند برابر کنوانسیون ۱۹۵۱ و پروتکل ۱۹۶۷ ژنو و ملحقات آن بیم موجه از آزار و اذیت را به اثبات برساند.

بنابراین امروزه مهاجرت بین‌المللی به یک موضوع مهم و عمده در مباحثات و سیاست‌های عمومی در عرصه بین‌المللی و داخلی تبدیل شده است. در عرصه بین‌المللی سازمان‌ها، اتحادیه‌ها و کنوانسیون‌های بین‌المللی زیادی فعالیت‌های خود را معطوف به این موضوع کرده‌اند. در عرصه داخلی نیز سیاست مهاجرتی به یکی از ابعاد و انواع سیاست‌گذاری‌های کلان کشورها تبدیل شده است که دولت‌ها متکفل و متولی آن می‌باشند. سیاست مهاجرتی را می‌توان به منزله مجموعه‌ای از اهداف، راهبردها، رویکردها، رفتارها و اقداماتی دانست که از سوی دولت در خصوص جریان‌ات مهاجرتی و وضعیت مهاجران در یک جامعه اتخاذ و اجرا می‌شود. پایه و اساس چنین سیاست‌گذاری مهاجرتی (مبثتی که در سال‌های اخیر در ایران مطرح و مورد توجه قرار گرفته است)، داده‌ها و تحلیل‌های مهاجرتی می‌باشد. در حقیقت وجود داده‌های خوب و تحلیل‌های مناسب، نقش کلیدی و محوری در فرایند سیاست‌گذاری ایفاء می‌کند. زیرا همان‌طور که کریتز^۱ (۱۹۸۷) بیان می‌کند یک نظام سیاست‌گذاری ملی بایستی مبتنی بر تعاملات میان تجربه مهاجرتی، داده‌ها و تحلیل‌های مهاجرتی، شناخت وضعیت و ویژگی‌های مهاجران و سیاست‌گذاری مهاجرتی باشد (ص ۹۴۹). از این‌رو، در مدیریت و سیاست‌گذاری مهاجرتی اصل اساسی این است که در ابتدا پدیده مهاجرت را بایستی درک کرد، وضعیت و ویژگی‌های مهاجران را شناخت. اما پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود، این است که چنین دانش و شناخت مهاجرتی چگونه حاصل می‌گردد؟ در کشورهای درحال توسعه مانند ایران که با عدم وجود سازمان و نهاد مهاجرتی (که مسئول تولید داده‌های مهاجرتی و ثبت ویژگی‌های مهاجران باشد) مواجه است شاید مهمترین منبع آماری درباره مهاجران خارجی و ویژگی‌های آن‌ها، علیرغم وجود اشکالاتی نظیر کم شماری، سرشماری‌های جمعیتی^۲ باشد.

با این‌حال، در نتایج سرشماری‌های جمعیتی ایران، فقط آمارهایی در خصوص حجم مهاجران خارجی منتشر شده است. بر این اساس در سرشماری‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ به

---

^۱ . M. M. Kritz

^۲ . Population Censuses

ترتیب در ایران ۴۴۷۶۹، ۵۷۱۱۵، ۱۷۸۹۱۱، ۸۵۲۵۰۷ و ۱۰۰۴۷۷۶ نفر مهاجر خارجی شمارش شده‌اند. در سال ۱۳۸۵ نیز حدود ۱/۳ میلیون نفر تبعه خارجی (مهاجر) در ایران مورد سرشماری قرار گرفته است. علی‌رغم انتشار ارقام مربوط به حجم مهاجران خارجی در ایران، تاکنون ویژگی‌های اقتصادی اجتماعی و جمعیتی آن‌ها گزارش نشده و مورد تحلیل و بررسی قرار نگرفته است. زنجانی (۱۳۷۱ص ۱۷۸) یکی از موارد نقص عمده داده‌های سرشماری‌های ایران را در زمینه مهاجران خارجی، محدود بودن اطلاعات جمعیتی مربوط به آن‌ها می‌داند.

با توجه به دلایل مذکور و ضرورت شناخت ویژگی‌های مهاجران خارجی، پژوهش حاضر بر مبنای داده‌های خام سرشماری ۱۳۸۵ به بررسی و مطالعه وضعیت مهاجران خارجی در ایران می‌پردازد.

۳-۱- اهداف تحقیق

هدف اصلی این تحقیق، مطالعه و بررسی وضعیت مهاجران خارجی در ایران بر مبنای داده‌های خام سرشماری ۱۳۸۵ می‌باشد. در این میان اهداف جزئی‌تری مانند بررسی وضعیت و ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مهاجران خارجی (مانند ساختار سنی و جنسی، بعد خانوار، باروری، جابجایی‌های جمعیتی و...)، اقتصادی (فعالیت و اشتغال، وضعیت مسکن و امکانات رفاهی و...)، اجتماعی (آموزش و تحصیلات، ازدواج و وضعیت زناشویی و...) و وضعیت مسکن و شاخصه‌های آن و همچنین بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود در میان زیرگروه‌های مختلف جمعیتی نظیر تابعیت، جنسیت، شهری- روستایی و... مورد توجه این مطالعه می‌باشد.

در راستای رسیدن به اهداف مذکور، گزارش تحقیقی حاضر در سه بخش تنظیم و در زیر مجموعه‌ی هر بخش نیز چندین فصل ارائه شده است؛ بخش اول گزارش که به طرح و پیشینه تحقیق پرداخته، دربردارنده بیان مسئله، اهمیت و ضرورت تحقیق، اهداف تحقیق، روش‌شناسی و زمینه‌های نظری و تجربی تحقیق می‌باشد. در بخش دوم گزارش، نتایج و یافته‌های تحقیق ارائه می‌شود. این بخش به بررسی و تحلیل وضعیت مهاجران خارجی در قالب زیربخش‌های جداگانه

می‌پردازد. در نهایت، بخش سوم و پایانی گزارش به خلاصه و نتیجه‌گیری از یافته‌های تحقیق و ارائه‌ی پیشنهادات تحقیقاتی و اجرایی اختصاص یافته است.

۴-۱- روش‌شناسی تحقیق

مهاجرت خارجی را می‌توان با استفاده از منابع متنوعی از داده‌ها نظیر آمار مرزی (توسط مقامات مهاجرت در مرزها جمع‌آوری می‌شود)، دفاتر ثبت جمعیت و سایر سوابق اداری (در مواردی که جابجایی‌های خارجی را ثبت می‌کنند) و سرشماری‌های ملی (که در آن سؤالاتی در مورد محل تولد، محل قبلی سکونت، مدت اقامت و تابعیت پرسش می‌شود) تحلیل کرد (لوکاس و میر، ۱۳۸۱: ۱۷۵). علی‌رغم این تنوع منابع داده‌ای، داده‌ها و اطلاعات درباره مهاجران خارجی در کشورهای درحال توسعه از جمله ایران به ندرت جمع‌آوری شده و معمولاً برای اهداف اندازه‌گیری و تحلیلی ناکافی می‌باشند و سرشماری نیز، ابزار ایده‌آلی برای شناخت عوامل پیچیده‌ایی که بر مهاجرت تأثیرگذار است، نمی‌باشد. با این وجود، همانطور که اسکلدون^۱ (۱۹۸۷) بیان می‌کند سرشماری‌های جمعیتی، منبع اصلی داده درباره مهاجرت بین‌المللی در اکثر کشورهای در حال توسعه محسوب می‌شوند.

علاوه بر مشکل داده و اطلاعات درباره مهاجران خارجی، معمولاً سنجش مهاجرت خارجی نیز با مسائلی مواجه بوده و برای آن تعاریف و ملاک‌های متفاوتی ارائه شده است. سرشماری‌ها معمولاً از سه ملاک محل تولد، مهاجرت و ورود به کشور در دوره زمانی خاص (۵ یا ۱۰ سال قبل از سرشماری)، و تابعیت افراد برای سنجش و اندازه‌گیری تعداد و ویژگی‌های مهاجران خارجی استفاده می‌کنند. بکارگیری هر کدام از این شاخص‌ها و ملاک‌ها می‌تواند تصویری متفاوت از حجم و ترکیب مهاجران خارجی بدست دهد. بر این اساس، همان‌طور که لوکاس و میر بیان می‌کنند؛ «در عمل محققان و مسئولان تمایل دارند که مهاجرت را در ارتباط با اهداف خود تعریف کنند» (لوکاس و میر، ۱۳۸۱: ۱۴۳). برای مثال، در برخی کشورها نظیر بلژیک، هلند و نروژ مهاجر خارجی بر اساس مرجع محل تولد مشخص می‌شود، اما در کشورهایی مانند آلمان، سوئیس، پرتغال و بسیاری

---

^۱ . D. Skeldon

دیگر از کشورهای اروپایی جمعیت مهاجر به افراد دارای تابعیت خارجی اطلاق می‌شود (هیوگ و دیگران، ۲۰۰۲: ۱۱-۱۲).

استفاده از شاخص محل تولد، برای اندازه‌گیری مهاجرت طول عمر^۱ و برآورد جمعیت متولد خارج^۲ مفید می‌باشد. با این حال، به کارگیری چنین ملاکی در اندازه‌گیری و تحلیل مهاجرت خارجی، اطلاعات و شناخت در مورد جابجایی‌های واسط را حذف می‌کند. همچنین همان‌طور که گرام هوگو^۳ (۲۰۰۶)، متخصص مهاجرت بین‌المللی، بیان می‌کند مسئله مهمی که پرسش کشور محل تولد در سنجش مهاجرت خارجی دارد، این است که آن فقط می‌تواند نسل اول مهاجران^۴ را مشخص کند (ص ۳۴۶). از این رو، بکارگیری این شاخص، فقط جمعیت مهاجران نسل اول را در بر می‌گیرد و در نتیجه جمعیت مهاجران نسل دوم^۵ (فرزندان مهاجران که در جامعه مقصد متولد شده‌اند) از آمارها و تحلیل‌ها حذف می‌شود. علاوه بر این‌ها، داده‌های جمع‌آوری شده بر اساس محل تولد، جمعیت بومی کشور را که در خارج از کشور متولد شده‌اند (برای مثال، فرزندان متولد شده خارج از کشور ایرانیان مهاجر بازگشته به کشور^۱) را به‌عنوان جمعیت خارجی محسوب می‌کند. یکی دیگر از ملاک‌های سنجش مهاجرت خارجی بویژه مهاجرت اخیر، مهاجرت و ورود به کشور در طول دوره زمانی خاصی مثلاً ۵ یا ۱۰ سال قبل از بررسی (سرشماری) می‌باشد. اطلاعات مربوط به این نوع مهاجرت و جابجایی در طول دوره ۸۵-۱۳۷۵، بصورت نمونه‌گیری در سرشماری ۱۳۸۵ سؤال شده است. در این گزارش در بخش الگوهای مهاجرتی یافته‌های این الگوی مهاجرتی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

---

^۱ . Life time migration

^۲ . Foreign-born population

^۳ . Graeme Hugo

^۴ . First generation migration

^۵ . Second generation migration

^۶ . بر اساس داده‌های سرشماری ۱۳۸۵، محل تولد ۸۸۱,۵۵۹ نفر خارج از کشور بوده است، از این تعداد ۲۶ درصد تابعیت ایرانی داشته (ایرانیانی که در خارج از کشور متولد شده‌اند) و ۷۴ درصد تابعیت خارجی داشته‌اند.

سومین ملاک سنجش مهاجرت خارجی که بعنوان پرسش اساسی در اغلب سرشماری‌های جمعیتی کشورها مطرح است، تابعیت^۱ و شهروندی می‌باشد. این پرسش مسائل و مشکلاتی را که در سنجش مهاجرت خارجی برای شاخص محل تولد ذکر گردید را ندارد. با اینحال همانطور که هوگو (۲۰۰۶) بیان می‌کند داده‌های بدست آمده از این پرسش، افراد مهاجری را که بعدها تابعیت و شهروندی کشور میزبان را بدست می‌آورند را شامل نمی‌شود. اما در کشورهایی نظیر ایران که تابعیت بر اساس اصل خاک (تولد در قلمرو سرزمینی یک کشور) به آسانی به مهاجران اعطاء نمی‌گردد و در این زمینه با قوانین محکم و سختی مواجه هستند^۲ می‌تواند به‌عنوان شاخصی برای برآورد نسبتاً دقیق مهاجران خارجی مورد استفاده قرار گیرد. همچنین داده‌های بدست آمده از پرسش تابعیت، شامل نسل‌های دوم و بعدی مهاجران خارجی نیز می‌شود که در جامعه میزبان متولد شده‌اند.

بدین ترتیب با توجه به مباحث مذکور، ملاک سنجش و تحلیل مهاجران خارجی در این تحقیق، تابعیت خارجی داشتن افراد بوده است. در سرشماری جمعیتی ۱۳۸۵ ایران، مهاجران خارجی بر اساس تابعیت مشخص شده‌اند و پرسش اقلام مختلف سرشماری از آن‌ها، این امکان را برای ما فراهم می‌کند تا به تحلیل مجموعه بزرگی از داده‌های خام سرشماری ۱۳۸۵ در مورد مهاجران خارجی در ایران برای رسیدن به اهداف تحقیق پردازیم. البته بایستی به این نکته اذعان داشت که نقطه ضعف اصلی داده‌های موجود، کم شماری و یا خود را ایرانی معرفی کردن برخی از اتباع خارجی (به‌ویژه مهاجران غیرقانونی) می‌باشد.

روش تحقیق مورد استفاده در این مطالعه، روش "تحلیل ثانویه"^۳ است. در سرشماری ۱۳۸۵ در مورد افراد و خانوارهای مورد بررسی (در این مطالعه مهاجران خارجی)، برخی از خصوصیات شامل جنس، سن، دین، تابعیت، وضع سواد و... در مورد تمام افراد و بصورت تمام‌شماری مورد

---

^۱ . Nationality

^۲ در ایران اعطای تابعیت تنها به فرزندان حاصل از ازدواج زنان ایرانی با مردان خارجی و آن هم فقط به فرزندان بالای ۱۸ سال و براساس شرایط تعیین‌شده‌ای مانند تقاضای کتبی خود افراد برای تابعیت در ایران، اعلام گواهی عدم سوءپیشینه کیفری و تأیید مراجع ذیصلاح امنیتی و انتظامی و... صورت می‌گیرد.

^۳ . Secondary Analysis

بررسی قرار گرفته است، نوع محل سکونت نیز در مورد تمام خانوارها و مساحت زیربنای واحد مسکونی برای تمام واحدهای مسکونی گردآوری شده است. خصوصیات دیگری از قبیل دوره و رشته تحصیلی، شغل و فعالیت، باروری و همچنین امکانات و تسهیلات خانوار نظیر نوع سوخت و منبع تأمین آب مصرفی خانوار، نحوه‌ی تصرف مسکن و مصالح عمده بنای واحد مسکونی، از فرم ۳ حاصل شده که در واقع جمع‌آوری اطلاعات آن به صورت نمونه‌گیری بوده است. در مورد این اطلاعات با توجه به تعداد کم مهاجران خارجی در جمعیت کشور و تمرکز آنها در مناطقی خاص، بایستی با احتیاط به تجزیه و تحلیل داده‌های بدست از آمده از نمونه‌گیری پرداخت. بدین ترتیب، این تحقیق با استفاده از تحلیل ثانویه داده‌ها و اطلاعات خام سرشماری ۱۳۸۵ به بررسی وضعیت اقتصادی، اجتماعی و جمعیت‌شناختی مهاجران خارجی در ایران می‌پردازد. در این زمینه از جداول و نمودارهای توصیفی-تحلیلی استفاده خواهیم نمود و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم افزار SPSS بهره می‌گیریم.

فصل دوم

زمینه‌های نظری و تجربی تحقیق

مقدمه

با توجه به این‌که در بررسی یک واقعیت اجتماعی (در این مطالعه مهاجرت) نظریه واحدی نمی‌تواند تمامی ابعاد مسئله را تبیین نماید و هر کدام از نظریه‌ها و رویکردهای نظری بعد یا ابعاد خاصی از مسئله را واکاوی می‌کنند، در این فصل مروری بر تمام تئوری‌های تبیینی و تحلیلی فرایند مهاجرت خواهد شد. علاوه بر این در این فصل دسته دیگری از تئوری‌های مهاجرتی برای درک نتایج و پیامدهای مهاجرت برای مهاجرین یا عبارتی تبیین جایگاه اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی مهاجران بویژه با توجه به استراتژی‌های جامعه میزبان و استراتژی‌های خود مهاجران مطرح می‌شود. در پایان این فصل نیز مروری بر ادبیات تجربی تحقیق بویژه مطالعات انجام گرفته درباره مهاجران خارجی در ایران خواهد شد.

۱-۲- رویکردهای نظری تبیین‌کننده فرایند مهاجرتی

در خصوص تبیین پدیده مهاجرت تئوری‌های زیادی ارائه شده است. در این فصل این تئوری‌ها و رویکردهای تبیینی عمدتاً با توجه به تقسیم‌بندی مطرح شده توسط برخی صاحب‌نظران این حوزه (از جمله هوگو ۱۹۹۳، مسی و دیگران ۱۹۹۸، کاستلز و میلر ۲۰۰۳) در چهار رویکرد یعنی رویکرد اقتصادی نئوکلاسیک^۱، رویکرد تاریخی- ساختاری^۲، رویکرد نهادی- سیاسی^۳ و رویکرد

---

^۱. Neo-classical economic perspective

^۲. Historical-structural approach

^۳. Institutional- Political approach

نظام‌های مهاجرتی^۱ مطرح و مورد بررسی قرار گرفته است. برخی از این رویکردها، آغاز و برخی دیگر تداوم جریان مهاجرتی را مبنای تحلیل خود قرار داده‌اند.

۱-۲- رویکرد اقتصادی مهاجرت

دیدگاه اقتصاد نئوکلاسیک، نخستین دیدگاه تحلیلی مهاجرت بوده است. این رویکرد نظری در ابتدا در دیدگاه راونشتاین^۲، جغرافیدان قرن نوزدهم، در قالب قوانین آماری مهاجرت فرمول‌بندی و مطرح شده است (کاستلز و میلر، ۲۰۰۳: ۲۲). قوانین راونشتاین از اولین تعاریفی است که مهاجران را افرادی می‌داند که بطور عقلانی بدنبال دستیابی به زندگی اقتصادی بهتر هستند. در این قوانین، مؤلفه‌های فاصله، عوامل جاذبه و دافعه، جریان متقابل، ویژگی‌های مکانی و فضایی محل سکونت از عوامل مهم در تبیین مهاجرت تلقی می‌شوند. اورت لی^۳ (۱۹۶۶) نیز در مقاله‌ی با عنوان «نظریه‌ی درباره‌ی مهاجرت» به بازنویسی قوانین راونشتاین پرداخته و در این ارتباط، چهار مجموعه از عوامل تعیین‌کننده تصمیم به مهاجرت را بصورت عوامل مثبت و منفی که با مبدأ مرتبط هستند، عوامل مثبت و منفی که به مقصد ربط دارند، موانع واسط و مداخله‌گر که بین مبدأ و مقصد وجود دارند و ویژگی‌های شخصی افراد از هم متمایز می‌کند.

نمودار ۱- رویکرد جاذبه و دافعه اورت لی در تبیین فرایند مهاجرتی

مایکل تودارو^۴ نیز به‌عنوان یکی دیگر از صاحب‌نظران اقتصادی مهاجرت، بر این باور است جریانات مهاجرتی انگیزه‌های اقتصادی خاصی دارند. وی این انگیزه‌های اقتصادی را برحسب تفاوت‌های مشاهده شده‌ی درآمد با فرض این‌که مهاجرین در جستجوی حداکثر درآمد در آینده هستند، تعریف می‌کند (فیندلی، ۱۳۷۲: ۳۱). تودارو در یک سری از آثار منتشره خود در دو سه دهه‌ی

^۱ .Migration system approach

^۲ . Ravenstein

^۳ . Everett Lee

^۴ .M. Todaro